

Əliquliyev R.M.¹, Cəfərov Y.M.², Qurbanova Ə.M.²

^{1,2,3}AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

¹r.alguliev@gmail.com, ²yedgar.Jafarov@ibar.az, ³afruz1961@gmail.com

QLOBAL İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİ ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏTƏNDAŞLARININ ADLANDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycanın qlobal informasiya məkanına sürətlə inteqrasiyası bir çox tələyüklü məsələlər kimi ad və soyad sistemi və milli identiklik məsələlərinin araşdırılmasını da zəruri edir. Məqalə vətəndaşların adlandırılması sistemi və milli identiklik məsələlərindən bəhs edir. Azərbaycanda vətəndaşların adlandırılması ilə bağlı mövcud problemlər araşdırılmışdır. Qloballaşma dövründə, informasiya cəmiyyəti mühitində bu problemlərin mümkün həlli yolları nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan vətəndaşlarının ad və soyadlarının, bu sahədə tarixi ənənələrin, ad strukturunun ətraflı təhlili aparılmışdır. Milli adlandırma sisteminin psixolinqvistik aspektləri önə çəkilmişdir. Ad və soyad sisteminin təkmilləşdirilməsi, ad komponenti standartlarının yenidən müəyyənləşdirilməsi, adlardakı təhrif hallarının aradan qaldırılması, adlara dair informasiya resurslarının yaradılması və onlardan istifadə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, transliterasiya standartlarının yaradılması kimi məsələlər aktual problem kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu sahədə xarici təcrübə araşdırılmışdır. Problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: ad, soyad, ata adı, təxəllüs, ləqəb, adlandırma, ad sistemi, milli identiklik.

Giriş

Xalqın tarixinin, yaşam tərzinin tərkib hissəsi olan insan adlarında xalqların həyatı, keçmişi, inancları, arzu və xəyalları, yaradıcılığı, sosial mühiti, əlaqələri və s. əks olunur (Аблитарова, 2015: 19-21). Azərbaycanın qlobal informasiya məkanına sürətlə inteqrasiyası bir çox tələyüklü məsələlər kimi ad və soyad sistemi və milli identiklik məsələlərinin araşdırılmasını da zəruri edir. Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesi bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, xalqları öz milli xüsusiyyətlərini tədricən itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Belə bir şəraitdə milli identikliyin qorunması, hüduzsuz və xaotik qlobal informasiya məkanında xalqın öz milli mənsubiyyətini asanlıqla ifadə edə bilməsi üçün təkmil, dayanıqlı və səmərəli mexanizmlər formalaşdırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, xalqların milli identikliyinə təmin edən əsas əlamətlər bunlardır: xarici görünüşü; ad; vətəndaşlıq; dil; inanc; adət-ənənə; mətbəx; musiqi və s. Bu xüsusiyyətlərdən də göründüyü kimi, hər bir xalqın tarixən formalaşmış adlandırma sistemi böyük informativ yükə malik əsas milli identiklik göstəricilərindəndir. Çünki adlar, soyadlar və ata adları xalqların tarixi, psixologiyası, adət-ənənələri, məişəti, inancı, dünyagörüşü, elmi-mədəni səviyyəsi, istək və arzuları əsasında formalaşaraq inkişaf yolu keçir. Elə buna görə də onları xalqların əsas milli identifikatoru kimi qəbul edirlər. Bu baxımdan, müasir dünyamızın əsas reallıqlarından birinə çevrilmiş virtual məkanda hər bir azərbaycanlı üçün elə bir adlandırma mexanizmi yaradılmalıdır ki, bütün dünya azərbaycanlılarının milli identikliyinə təmin edən, bizi başqa xalqlardan fərqləndirən bilsin.

Digər tərəfdən, məlum olduğu kimi, elektron dövlətin əhatə etdiyi bütün sferaları (e-səsvermə, e-təhsil, e-səhiyyə, e-ədlilik, e-vergi, e-bank və s.) adlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Virtual məkanda yeni onomastik vahidlər (rəqəmsal antroponimik vahidlər) kimi çıxış edən FİN (Fərdi İdentifikasiya Nömrəsi) kodlar, e-poçt ünvanları, nikneymlər və s. çox zaman vətəndaşların real xüsusi adları əsasında formalaşdırılır. İnsanların real adları adi həyatda olduğu kimi elektron dövlət mühitində də onları identifikasiya edir. Ona görə də xüsusi adlarla bağlı bir sıra məsələlərin həlli, o cümlədən ad və soyad sisteminin təkmilləşdirilməsi, ad komponenti standartlarının yenidən müəyyənləşdirilməsi, adlardakı təhrif hallarının aradan qaldırılması, adlara dair informasiya resurslarının yaradılması və onlardan istifadə mexanizmlərinin işlənilib

hazırlanması, transliterasiya standartlarının yaradılması, adların orfoqrafıyası qaydalarının nizama salınması və s. bu günün aktual problemlərindəndir.

Azərbaycanda adlandırma sisteminin formalaşması tarixi

Tarixin ibtidai dövrlərindən başlayaraq sosial-kommunikativ ehtiyac kimi hər bir xalqın nümayəndələrinin özünəməxsus adlandırma ənənələri formalaşmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanın adlandırma sisteminin təşəkkülü və inkişafı verilmişdir:

Cədvəl 1.

Azərbaycan milli adlandırma sisteminin inkişaf tarixi III-V əsrlərdən müasir dövrə kimi

III –V əsrlərdən müasir dövrə kimi (Türk adlandırma sistemi)	Ad və -oğlu, -qızı sonluqları Bu sonluqlar insanın valideynlərini bildirir: <i>Məsələn: Ulaş oğlu Salur Qazan; Bəybecan qızı Banıçıçək; Dirsə xan oğlu Buğac</i>
VII-XVII əsrlər (Ərəb adlandırma sistemi)	Ad və -nisbə (i-vi) Bu sonluq insanın aid olduğu coğrafi məkanı bildirir. <i>Məsələn: Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, Məhsəti Gəncəvi, Qətran Təbrizi</i> Ad və -künyə (əbu, ümm) Bu sonluqlardan əbu - atası, ümm anası mənasını verərək insanın valideynlik statusuna işarə edir. <i>Məsələn: Əbu İmran (İmranın atası), Ümm Gülsüm (Gülsümün anası), Əbu Reyhan (Reyhanın atası)</i> Ad və -nəsəb (ibn) Oğlu mənasını daşıyan bu sonluq insanın atasının adını bildirir. <i>Məsələn: İbn Sina (Sinanın oğlu), İbn Haldun (Haldunun oğlu)</i>
XIX əsrdən müasir dövrə kimi (Fars adlandırma sistemi)	Ad və -zadə sonluğu Bu sonluq fars dilində “törənmiş” mənası verərək insanın valideynlərini, nəslini bildirir. <i>Məsələn: Fuad Köprülzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əzizə Cəfərzadə.</i>
XX əsrdən müasir dövrə kimi (Rus adlandırma sistemi)	Ad və -ov²-yev²; -ski²; -oviç, -ovna, və s. sonluqları Bu sonluqlardan –ov, -yev mənşə etibarilə “oğlu” mənası verərək, insanın atasının adını bildirir. <i>Məsələn: Yusif Məmmədəliyev, Əşrəf Hüseynov, Nəribə Zeynalova.</i> Rus soyad sisteminə polyaklardan keçmiş –ski sonluğu şəxsin aid olduğu məkanı, xalqı işarələyir. <i>Məsələn: Hüseyin Ərəblinski, Hüseyinqulu Sarabski, Əhməd Ağdamski</i> Rus adlandırma sistemi üçün xarakterik olan -oviç, -ovna kimi sonluqlar isə soyad bildirməsə də, ata adının göstəricisi kimi, bəzən azərbaycanlı adlarında da istifadə olunur: Mamed Rəhmanoviç, Səriyyə Əhmədovna və s.
XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından müasir dövrə kimi (Müasir soyad sistemi)	Ad və -lı⁴; xanlı-bəyli, sonluqsuz; -ov²-yev²; -zadə; -gil;-soy; oğlu-qızı;-ski², -i, -vi sonluqları

Qədim türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların da adlandırma sistemi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Qədim türkdilli abidələr, o cümlədən Orxon-Yenisey kitabələri, M.Kaşğarının “Divanü-lügat-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və bir sıra etnoqrafik məlumatlar türk xalqlarında adlandırma ənənələrinin çoxqədimliyini və sistemliliyini göstərir (Həsənov, 1990: 9-11).

Qeyd edək ki, müxtəlif xalqlarda nəsil adı ilə adlandırma ənənələri nə qədər qədim olsa da, “fəmiyyə (soyad)” termininin özü eramızın III-IV əsrlərində yaranmışdır. Latın dilində “ailə”, “qohum-əqrəbə”, qulluqlar da daxil olmaqla bütün ev əhlinin cəmini bildirən “fəmiyyə” ictimai-tarixi hadisə kimi IV əsrdə İngiltərədə, X-XI əsrlərdə İtaliyada, XV-XVI əsrlərdə Danimarkada, XIV-XVIII əsrlərdə Macarıstanda, XVIII əsrdə Şotlandiya və İrlandiyada yayılmışdır. Fəmiyyə 1926-1934-cü illərdə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən Türkiyədə, təxminən eyni tarixdə İranda, 50-ci illərdə Misirdə, 1959-cu ildə Tunisdə rəsmiləşdirilmişdir (Paşa, 1997: 91). Təşəkkül tapdığı ilk çağlardan yüksək sosial status nişanəsi, zadəganlıq göstəricisi sayılması fəmiyyəyə marağın artmasına və onların kütləviləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. İlk vaxtlar fəmiyyəyə adi insanlar deyil, daha çox zadəganlar istifadə edirdilər. Hətta qədim İngiltərədə yoxsul ailədən olan oğlanın zadəgan ailəsindən qızla ailə qurarkən qızın fəmiyyəsinə (soyadına) götürməsi ənənəsi vardı (Həsənov, 1990: 9-11).

Rus ad sisteminə isə fəmiyyə 1703-cü ildə I Pyotr hakimiyyəti zamanında tətbiq olunmuş və əsasən, dövlət xadimlərinə, knyaz və mülkədarlara verilmişdir. I Pyotr özü zadəganları fəxri ad kimi fəmiyyəyə (soyadlara) mükafatlandırır. Rusiyada fəmiyyəyə formalaşmasında türk mənşəli rus boyarlarının böyük rolu olmuşdur. Ona görə indi də rus adlandırma sisteminə türk mənşəli fəmiyyəyə əhəmiyyətli yer tutur (Баскаков, 1992).

XIX əsrə doğru Rusiyada cəmiyyətin sosial inkişafının təsiri ilə soyadlardan istifadə meylə tədricən artıb kütləviləşdi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycanda rəsmi sənədləşmə işlərinin rus dilində aparılması və bu zaman vətəndaşların soyadının ənənəvi qaydada *oğlu, qızı, uşağı* sonluqları ilə deyil, *ov/-yev, -ova/-yeva* sonluqlarından istifadə etməklə rus fəmiyyəyə bənzər onomastik vahidlərlə qeyd edilməsi xalqımız arasında bu cür fəmiyyəyə süni formada yayılmasına rəvac verdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda savadsızlığın kütləvi xarakter daşması da *-ov/-yev, -ova/-yeva* sonluqlarının geniş yayılmasına əlverişli şərait yaratdı (Çobanov, 1998:116).

Ötən əsrin 30-cu illərində, Stalin irticası zamanı süni fəmiyyəyə tədricən geniş vüsət aldı. *-Oğlu, -qızı* kimi yüksək informativ milli identikliyə malik soyad sonluqları tədricən sıradan çıxarılarq və ata adından sonra yazılaraq yalnız cins mənsubiyyətini ifadə etməklə məhdudlaşdı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından qısa müddət sonra bu sahədə vəziyyətin nizamlanması məqsədilə Milli Məclisin “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması” haqqında 2 fevral 1993-cü il tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan vətəndaşlarına soyadlarındakı *-ov/-yev, -ova/-yeva* sonluqlarını “zadə”, *-lı*, “oğlu”, “qızı” sonluqları ilə əvəz etmək və yaxud öz soyadlarını sonluqsuz yazmaq imkanları verilmiş, Nazirlər Kabinetinin 12 may 2011-ci il tarixli qərarı ilə “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları” təsdiqlənmişdir. Bununla belə mövcud reallıq, cəmiyyətimizdə adlar və soyadlar sisteminin hələ tam nizama düşmədiyini və qlobal şəraitdə xalqımızın milli identikliyi ilə bağlı yeni problemlərin ortaya çıxdığını göstərir (Cəfərov, 2015:112-113).

Müstəqillik illərində, xüsusilə dünyaya yeni gələn körpələrin soyadlarında *-ov/-yev, -ova/-yeva* sonluqlarının çəkisi xeyli azalmışdır (“Adlar və Soyadlar”, 2010). Amma bunun bir çox hallarda «zadə» və sonluqsuz formalardan istifadə meylinin artması hesabına baş verməsi, eyni zamanda *-ov/ -yev, -ova/ -yeva* sonluqlarının hələ də qalması bu cür soyadları daşıyan vətəndaşlarımızın qlobal mədəniyyət müstəvisində digər türkdilli xalqlardan və başqa müsəlman ölkələrinin vətəndaşlarından fərqləndirilməsində, identifikasiya olunmasında ciddi çətinliklər yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim istifadə etdiyimiz adların əksəriyyəti, eləcə də bəzi soyad sistemləri bu xalqlarla müştərəkdir. Sonluqsuz formada yaradılmış soyadlar isə türk və müsəlman

dünyasında xeyli işləkdir. Ona görə də bu formalar beynəlxalq aləmdə xalqımızın nümayəndələrinin identifikasiya olunmasında çox ciddi qeyri-müəyyənlik yaradır. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına verilən ümumvətəndaşlıq, xidməti, diplomatik pasportlarda, eləcə də beynəlxalq statuslu sürücülük vəsiqələrində, dənizçilik sənədlərində və s. ingiliscə oğlu, qızı sözlərinin yazılmaması, üstəlik də həmin sənədlərdə ata adının ingilis dilində göstərilməməsi vəziyyəti xüsusilə çətinləşdirir (Şəkil 1.). Qlobal kommunikasiya mühitində, Azərbaycanda və ölkə sərhədlərindən kənarda əcnəbilərin vətəndaşlarımıza konkret ad komponenti ilə müraciətdə çətinlik çəkmələri, tez-tez komponentləri qarışıq salmaları müşahidə edilir. Bundan başqa, beynəlxalq mühitdə şəxsin milli identifikliyini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biri olan ata adı itmiş olur. Eyni zamanda, bu anormal hal milli mentalitetimizə görə hər övlad üçün müəyyən mənada mənəvi discomfort da yaradır.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşının ümumvətəndaş psportunun nümunəsi

Milli adlandırma sisteminin strukturu

Hazırda mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi nəticəsində ad və soyadların seçilməsi və qeydiyyatı prosesi xeyli təkmilləşdirsə də, ad və soyadların qeydiyyatı prosesində də müəyyən problemlər hələ qalmaqdadır. Burada ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri adlandırma strukturunun düzgün qurulmasıdır.

Adlandırma sistemi müxtəlif xalqlarda fərqli olur. Azərbaycanda adlandırma sistemi biradlılıqdan çoxadlılığa doğru inkişaf etmişdir (Çobanov, 1998: 99). Məsələn, Tural (biradlı), Tural Əli oğlu (iki adlı), Tural Əli oğlu Məmmədli (üçadlı). Bütün bunlar, təbii ki, tarixi inkişafın, ictimai təkamül prosesinin nəticəsidir. Əvvəllər insanlar məhdud sosial kommunikasiya mühitində fəaliyyət göstərirdilər. Kənd, tayfa, icma şəraitində onlara bir ad kifayət edirdi. İnsanın əlavə identik əlamətlərlə başqalarından fərqləndirilməsinə ehtiyac qalmırdı. Bu mühitdə eyniadlı şəxslər meydana çıxdıqda isə onları bir-birindən fərqləndirmək üçün ayamalardan, ləqəblərdən istifadə edilirdi. Adətən, məşğul olduğu sənətin adını insana qoyur, yaxud onun hansısa fiziki əlamətindən, fərdi keyfiyyətindən ləqəb qoşurdular (məs.: Dəmirçi, Pinəçi, Uzun, Keçəl, Qara, Sarı, Kürən və s.). Amma fərdlər geniş məkanda, qəsəbə, şəhər çevrəsində sosial əlaqələrə, gündəlik birgə yaşayış, iş, təhsil və s. mühitinə daxil olub onlarla eyni adı daşıyan başqaları ilə qarşılaşdıqca yeni

fərqləndirici informativ əlamətlərin yaranması ehtiyacı ortaya çıxdı. Beləliklə, ata adı, soyad hesabına adlandırma komponentlərinin sayı artdı.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi hazırda vətəndaşın yalnız bir adla, eləcə də ləqəblərlə, təxəllüslərlə qeydiyyatı alınmasına imkan vermir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 26.1-ci, eləcə də "Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları"nın 1.3-cü maddəsinə əsasən, hər bir fiziki şəxsin adı **addan, ata adından və soyaddan** ibarətdir (ARNQK, 12 may 2011).

Əfsuslar olsun ki, müvafiq normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş bu dəqiq ardıcılığa – **ad/ata adı/soyad**–rəğmən müxtəlif təşkilatların gündəlik fəaliyyətində aparılan sənədləşmə zamanı həmin ardıcılıq pozulur və bu sahədə milli identiklik modelinin əsası olan dəqiq, stabil milli adlandırma sistemi formalaşdırılmır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına verilən şəxsiyyət vəsiqələrində **soyad/ ad/ ata adı** ardıcılığından istifadə olunur. Digər rəsmi sənədlərdə də bu komponentlər yerini dəyişir, *ad, ata adı, soyad* ardıcılığına əməl edilmir, inisial yazılarından istifadə olunur, şəxsin kimliyini müəyyən etmək çox çətinləşir, bəzən heç mümkün olmur. Beləliklə, eyni bir şəxsin adlandırılmasında yol verilən və qeyri-müəyyənlik yaradan çoxvariantlılıq nümunələrinə diqqət yetirək:

1. *Rəhimova Afaq Həsən qızı*
2. *Afaq Həsən qızı Rəhimova*
3. *Afaq Rəhimova Həsən qızı*
4. *A.H.Rəhimova*
5. *Rəhimova A.H.*

6. *Afaq Rəhimova*
7. *Rəhimova Afaq*
8. *A.Rəhimova*
9. *Rəhimova A.*
10. *Afaq H.Rəhimova*

Belə çoxvariantlılıq beynəlxalq kommunikasiya mühitində fərdin milli identifikasiyasını daha da çətinləşdirir. Üstəlik bura, xüsusi adların qeyd olunduğu Azərbaycan əlifbası və xarici dillərin əlifbalı arasında transliterasiya ilə bağlı problemləri də əlavə etsək, məsələn, ingilis dilinə transliterasiya zamanı dilimizdəki müvafiq sait və samitlərin (ə e a, q g, q k, h q, x kh və s.) dəyişdiyini nəzərə alsaq, vəziyyətin necə mürəkkəb şəkildə aldığını görürük.

Xalqların adlandırma sistemində heç bir hal, təbii ki, təsadüfən yaranmır və bu cür nizamsızlığın da tarixi sosial kökləri vardır. Məsələn, doğum evində yenidən dünyaya gəlmiş uşaq hələ adı olmadığından başqa körpələrlə qarışıq düşməməsi üçün atanın, yaxud ananın soyadı ilə identifikasiya edilir, beləliklə soyad önə keçir.

Yaxud təhsil illərində şagirdlərin və ya tələbələrin qeydiyyatının aparıldığı davamiyyət jurnallarında adlandırma qeydi üçün müəyyən edilmiş yer məhdud olduğundan, bəzən vaxta qənaət və sadələşdirmə zərurəti ilə soyadlar bütöv, ad və ata adları isə baş hərfləri - inisialları ilə yazılır. Amma bütün hallarda nəzərə almaq lazımdır ki, **ad/ ata adı/ soyad** ardıcılığı tarixi təkamül prosesinin ortaya çıxardığı bir identifikasiya modelidir. Adlandırma sistemimizdə müxtəlif təsirlərlə yaranmış nizamsızlığın aradan qaldırılmasına, **ad/ ata adı/ soyad** ardıcılığının dəqiq norma kimi qəbul olunmasına və bütün sənədləşmələrdə, elektron resurslarda adların vahid struktur üzrə yazılmasının təmin edilməsi hesabına sabit milli standartların möhkəmləndirilməsinə indi çox böyük ehtiyac vardır.

Hazırda ölkəmizdə formalaşmaqda olan e-dövlət mühitində, ayrı-ayrı elektron reyestrlərdə vətəndaşların identifikasiya olunması çox böyük çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, vətəndaşa məxsus FİN kodu altında müxtəlif variasiyalarda yazılmış **ad/ata adı/ soyadları** toplamaq lazım gəlir. Bu isə çox çətin, böyük zəhmət tələb edən prosesdir. Bəzən isə onları bir FİN kodu altında identifikasiya etmək, ümumiyyətlə, mümkün olmur. Bu zaman şəxsin digər əlamətlər üzrə axtarılması zərurəti meydana çıxır. Elektron sistemlərdə isə belə dəqiq bir intellektual imkan olmadığından bu, çox vaxt aparır, sorğular göndərilir, digər qurumların resursları cəlb olunur, bəzən də obyektiv və subyektiv səbəblərdən axtarışlar yanlış nəticələr verir. Bundan başqa,

şəxslərin ad, ata adı və soyadının yazılışındakı müxtəliflik internet axtarış sistemlərində konkret şəxslərlə bağlı axtarıqların aparılmasında natamamlıq, fərqli nəticə və s. yaradır.

Milli adlandırma sisteminin psixolinqvistik aspektləri

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, öz ad və soyadlarına qazandırdıqları tarixi mənalarla simvollaşan, eləcə də sosial-mədəni status, şöhrət, nüfuz və s. assosiasiyaları yaradan ad komponentləri də vardır. Həmin komponentlərin sırasının pozulması onların ifadə etdiyi assosiativ mənaya da xələl gətirir. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyli, Rəşid Behbudov, Həzi Aslanov, Mirzə İbrahimov ardıcılığının insan təfəkkürünə ötürdüyü psixoloji informasiya Hacıbəyli Üzeyir, Behbudov Rəşid, Aslanov Həzi, İbrahimov Mirzə ardıcılığının doğurduğu təsəvvürlə eyni deyildir.

Bir fərd böyüyüb şəxsiyyətə çevrildikcə ona müraciət forması da dəyişir. Uşaq bağçası, məktəb, ali məktəb, hərbi xidmət və s. dövründə fərdin kimliyi qanunla qeyd olunduğu kimi **ad/ata adı/soyad** ardıcılığı ilə yox, tərsinə, yəni **soyad/ ad/ ata adı** ardıcılığı ilə qeyd olunur. Əmək fəaliyyətinə başlayaraq ictimaiyyət arasında tanındıqca, yaşa dolduqca ad soyaddan önə keçir. Ona görə də qeydiyyat sənədlərində adlarla bağlı rast gəlinən nizamsızlıqlar şəxsiyyətin kimliyinin, yaşının, cəmiyyətdəki statusunun müəyyənləşdirilməsində də çətinliklər yaradır. Bəzən şəxsin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirmək, nüfuzunu kiçiltmək məqsədilə onun ad və soyad ardıcılığının dəyişdirilməsi hallarına da rast gəlinir.

Ad, ata adı və soyadların vahid milli standartının müəyyənləşdirilməsini zəruri edən digər mühüm bir amil də vardır. Məlum olduğu kimi, hazırda Azərbaycan qanunvericiliyi ölkə vətəndaşlarına şəxs adı və sonluqsuz soyad (Rəsul Rza), yaxud təxəllüs (Səməd Vurğun) və ya *oğlu-qızı* sonluqları ilə yaradılmış soyadlarla (Emin Sabitoğlu) qeydiyyatda alınmaq imkanı verir. Bu formalardan istifadə meyli kütləviləşdikcə oğlu, qızı yazılmayan ikinci komponentin hansı mənə daşdığını, yəni ikikomponentli şəxs adı, həmin şəxsin adının bir hissəsi, ata adı, nəsil adı, yoxsa təxəllüs olduğunu müəyyənləşdirməkdə, son nəticədə isə fərdi eyniləşdirməkdə çətinliklər yarana bilər. Məsələn, görkəmli Azərbaycan şairi Məmməd Arazın həyat və yaradıcılığı ilə tanış olmayan şəxs bu ad və təxəllüsə ilk dəfə rast gələrkən, onun hansı hissəsinin ad, hansı hissəsinin isə təxəllüs olduğunu aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkəcək. Ona görə də adlandırma sistemində komponentlərin hər birinin yeri dəqiq göstərməlidir ki, gələcəkdə bu cür çətinliklər ortaya çıxmasın.

Beynəlxalq təcrübədə adlandırma sistemi

Azərbaycanda vətəndaşların bütün sənədlərdə qeydiyyatı prosesinin ad/ ata adı/ soyad, ata adının yazılması zəruri olmadıqda isə ad/ soyad ardıcılığına əsaslanan dəqiq, vahid standart üzrə həyata keçirilməsi beynəlxalq təcrübəyə də uyğun olardı. Belə ki, bir sıra ölkələrdə də ilkin ad (first name), orta ad (middle name) və son ad (last name) komponentlərindən təşkil olunmaqla üçkomponentli adlandırma modellərindən istifadə edilir. Bu adların mahiyyəti mədəniyyətlərdən asılı olaraq dəyişir.

İlkin ad (first name). İlkin ad doğularkən şəxsə verilmiş addır. Azərbaycanın milli adlandırma sistemində olduğu kimi bütün başqa xalqlarda da hər bir şəxsin ilkin adı olur.

Orta ad (middle name). Qərb mədəniyyətinə görə, bəzən uşağa bir deyil, iki ad verilir. Bir sıra hallarda isə hətta üç ad qoyulmasına da rast gəlinir. Adətən, ikinci ad atanın, yaxud babanın, nənənin və ya ananın şərəfinə qoyulur və bu middle name kimi işlənir. Middle name şəxsə verilmiş adla yanaşı, soyadın da tərkibində ola bilər. İngiltərədə, Avstriyada, Kanadada, Yeni Zelandiyada, ABŞ-da əcdadların (ata, baba, ana, nənə) şəxs adlarından (forename) onların şərəfinə tez tez middle name kimi istifadə olunur (The Use of Middle Names). Danimarkada və Norveçdə isə middle name familiya anlamı daşıyır. Middle name kimi ananın qızlıq фамилиясы, yaxud əcdadlardan hansısa birinin “last name”i seçilə bilər. “Middle name”lərin bir neçə komponentdən ibarət olması mümkündür. Amma komponentlərinin sayı ikidən çox olan “middle name”lərdən istifadə təcrübəsi xarakterik deyildir. Filippində middle name kimi əsasən, ananın qızlıq фамилияsından istifadə

Pasportda titulları, akademik dərəcələri, fəxri adları, mükafatları, irsi statusları və s. bildirən sözləri və şəkilçilərdən, rəqəmlərdən, əsasən, istifadə olunmur. Bu, yalnız müvafiq dövlət idarəsi onların adın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu rəsmi şəkildə təsdiqlədikdə mümkündür.

Biometrik pasportun maşın oxuyan zonasında da soyad əsas, şəxsin öz adı ikinci dərəcəli ad sayılır, əsas və ikinci dərəcəli adlar bir-birindən < işarəsi vasitəsilə ayrılır. Bu zonada adın tərkib hissəsi kimi rəqəmlərdən, apastrof, defis, vergül və s. kimi durğu işarələrindən istifadə olunmur.

Vizual yoxlama zonasında isə dövlətlər məlumatların daha da dəqiqliyi, fərdin identifikasiyası məqsədilə öz milli işarələrindən, yaxud latın əlifbasına daxil olmayan hər hansı başqa işarələrdən istifadə edə bilirlər. Ona görə də bəzi hallarda maşının oxuduğu zonadakı adlar tərtibat baxımından vizual yoxlama zonasındakı adlarla tam üst-üstə düşməyə bilər.

Göründüyü kimi, biometrik pasportların və yeni nəsillə şəxsiyyət vəsiqələrinin vizual yoxlama zonasında xalqımızın milli identikliyinə əsas antroponimik əlaməti kimi çıxış edən “oğlu” və “qızı” sözlərinin yazılmasından ötrü də heç bir hüquqi və texniki məhdudiyət yoxdur. “fon”, “Mc”, “de la” sözləri kimi azərbaycanlılara xas “oğlu”, “qızı” sözlərindən də pasportlarda sonluq kimi istifadə edilə bilər. Bu sonluqlar beynəlxalq səviyyədə böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, *oğlu*, *qızı* sözləri beynəlxalq aləmdə bəzən şəxsin digər yaxın xalqlarla müqayisədə milli identikliyinə təmin edən yeganə indikator rolunu oynayır.

Nəticə

Aparılan təhlillər əsasında Azərbaycan Respublikasında adlandırma sisteminin təkmilləşdirilməsi və həm ölkə daxilində, həm də qlobal informasiya məkanında xalqımızın milli identikliyinə təmin olunması məqsədilə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Ölkə üzrə bütün sənədləşmə və qeydiyyat işlərinin ardıcılığın saxlanması şərti ilə aşağıdakı formatlar üzrə aparılması:
 - 1.1. Komponentlərin hər birinin yazılması zəruri olduğu hallarda **ad/ ata adı/ soyad** formatı
 - 1.2. Ata adının yazılmasının zəruri olmadığı hallarda **ad/ soyad** formatı
 - 1.3. Ata adı inisialının göstərilməsinin zəruri olduğu hallarda: **ad/ ata adının ilk hərfi/ soyad** formatı
2. Beynəlxalq aləmdə fərdin milli identikliyinə təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına verilən biometrik pasportlarda və yeni nəsillə şəxsiyyət vəsiqələrində həm Azərbaycan, həm də **ingilis dilində addan sonra ata adının daxil edilməsi və mütləq “oğlu” və “qızı” sözlərinin əlavə olunması**.

Bu gün yeni inkişaf mərhələsində tarixi nailiyyətlər qazanan, qlobal proseslərin fəal subyektinə çevrilən Azərbaycan dövlətinin adlar vasitəsilə xalqın milli identikliyinə ifadəsi məsələsini yenidən nəzərdən keçirməsi, Azərbaycançılıq ideologiyası çərçivəsində, tarix və müasirlik işığında bu problemin həlli yollarının tapılması xalqımızın gələcəyinə, informasiya cəmiyyətinin inkişafına, milli şüurun, özünüdərk hissəsinin daha da yüksəlişinə töhfə olardı.

Ədəbiyyat

1. Аблитарова Л.Э. Формирование имен и фамилий у различных народов, проживающих на территории Крыма // Современная филология: материалы IV Междунар. науч. конф., г. Уфа, март, 2015, с. 19-21.
2. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, “Язычы”, 1992, 280 с.
3. Cəfərov Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2015, 367 s.
4. Çobanov M.N. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1998, 332 s.
5. Həsənov H.Ə. Familiya sosial-ictimai hadisə kimi / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, APU, 1990, s. 9-11.
6. Paşa A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1997, 253 s.

7. “Adlar və Soyadlar” Dövlət İnformasiya Sisteminin yaradılması Konsepsiyası, Ekspres-İnformasiya, Bakı, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, 2010, 43 s.
8. “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Bakı, 12 may 2011-ci il, <http://www.e-qanun.az/framework/21676>
9. The Use of Middle Names, <http://www.genfiles.com/articles/middle-names>
10. Passport, az.wikipedia.org/wiki/Pasport
11. Machine Readable Travel Documents, Seventh Edition, Part 3: Specifications Common to all MRTDs, ICAO, 2015, 86 p.

UOT 004.65:06:80

Алгулиев Расим М.¹, Джафаров Едгар М.², Гурбанова Афруз М.³

^{1,2,3}Институт Информационных Технологий НАНА, Баку, Азербайджан

¹r.alguliev@gmail.com, ²yedgar.Jafarov@ibar.az, ³afruz1961@gmail.com

Вопросы именованния граждан Азербайджана в условиях глобального информационного общества

Быстрая интеграция Азербайджана в мировое информационное пространство делает необходимым рассмотрение таких насущных вопросов, как система имен и фамилий и национальная идентичность. Статья посвящена системе именованния граждан и вопросам национальной идентичности. Исследованы текущие проблемы, связанные с именованнием граждан в Азербайджане. Были рассмотрены возможные решения этих проблем в эпоху глобализации, в среде информационного общества. Проведен подробный анализ имен и фамилий граждан Азербайджана, исторических традиций в этой области, структуры имен. Рассмотрены психолингвистические аспекты национальной системы имен и фамилий. В качестве актуальных проблем были определены такие вопросы, как совершенствование системы имен и фамилий, переопределение стандартов компонентов имен, устранение искажений в именах, создание информационных ресурсов об именах и разработка механизмов их использования, создание стандартов транслитерации. Изучен зарубежный опыт в этой области. Выдвинуты конкретные предложения по устранению проблем.

Ключевые слова: имя, фамилия, отчество, псевдоним, прозвище, именованние, система имен, национальная идентичность.

Rasim M. Alguliyev¹, Yedgar M. Jafarov², Afruz M. Gurbanova³

^{1,2,3}Institute of Information Technology of ANAS, Baku, Azerbaijan

¹r.alguliev@gmail.com, ²yedgar.Jafarov@ibar.az, ³afruz1961@gmail.com

Issues of naming citizens of Azerbaijan in the context of the global information society

Fast integration of Azerbaijan into the global information space makes it possible to consider the pressing issues such as the system of names and surnames and national identity. The article is devoted to the issues of the naming system and national identity. It explores the current naming problems of the citizens in Azerbaijan. In the era of globalization and in the information society environment, solution ways of these problems are considered. Scientific analysis of the names and surnames of the citizens of Azerbaijan, historical traditions in this field, names structure, etc. is implemented. The article reviews the psycholinguistic aspects of the national system of names. It identifies several relevant problems such as improving the system of names and surnames, redefining the standards for name components, eliminating the distortions of names, creating naming related information resources and developing mechanisms for their use, and creating the transliteration standards. Foreign experience in this field is explored. Specific proposals are provided for the solution of these problems.

Keywords: name, surname, patronymic, pseudonym, nickname, naming system, national identity.